

УДК 351.824.5:745.9

І.В. Соломаха, канд. екон. наук

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРИСКОРЕНИЙ РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ФЛОРИСТИЧНОГО РИНКУ

И.В. Соломаха, канд. экон. наук

Черниговский государственный технологический университет, г. Чернигов, Украина

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА УСКОРЕННОЕ РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ФЛОРИСТИЧЕСКОГО РЫНКА

I.V. Solomakha, Candidate of Economic Sciences

Chernihiv State Technological University, Chernihiv, Ukraine

GOVERNMENT REGULATION AND ITS IMPACT ON THE ACCELERATED DEVELOPMENT OF DOMESTIC FLORISTIC MARKET

Досліджено систему державного регулювання флористичного ринку, визначені проблеми та шляхи вдосконалення інструментів державного управління.

Ключові слова: державне регулювання, правове регулювання, флористичний ринок, ринок продукції квітництва.

Исследована система государственного регулирования флористического рынка, определены проблемы и пути усовершенствования инструментов государственного управления.

Ключевые слова: государственное регулирование, правовое регулирование, флористический рынок, рынок продукции цветоводства.

The system of government regulation of floral market was investigated; the problems and ways of improvement of government instruments were identified.

Key words: government regulation, legal regulation, floral market, flower market products.

Постановка проблеми. Питання функціонування аграрних ринків висвітлені у роботах провідних вітчизняних науковців, таких як: О.М. Бородіна, М.П. Бутко, М.В. Гладій, Л.В. Дейнеко, М.Я. Дем'яненко, С.М. Кваша, І.В. Кобута, М.Ф. Кропивко, П.А. Лайко, В.П. Галушко, А.С. Лисецького, Ю.Я. Лузан, А.Г. Мазур, Д.С. Олійник, П.Т. Саблук, М.П. Сичевського та багато ін. Проте ринок продукції квітництва досі залишається поза увагою вчених, хоча ці товари на макрорівні утворюють суттєвий сегмент ВВП. Водночас у зв'язку з недовиробництвом зрізаних квітів, горщикової продукції та посадкового матеріалу значна їх частина заміщується імпортною продукцією, що приводить, з одного боку, до відтоку вітчизняного капіталу, з іншого – створює жорсткі конкурентні умови для національних виробників. Недосконалість інструментів державного регулювання, відсутність достовірної статистичної інформації для аналізу і прогнозування та значна тінізація флористичного ринку негативно впливають та стримують його розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом вітчизняні вчені, зокрема С.М. Кваша, В.А. Ходарченко, С.В. Сорокіна та інші почали дослідження проблем внутрішнього ринку, методів державного регулювання ринку квіткової продукції на загальнодержавному рівні.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження системи державного регулювання на функціонування флористичного ринку, визначення проблем та шляхів удосконалення інструментів державного впливу на його прискорений розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вагомим значенням для становлення і прискореного розвитку флористичної галузі набувають інститути державного регулювання, які уповноважені регулювати функціонування цього ринку.

Головним завданням галузі повинно стати самозабезпечення країни продукцією квітництва та декоративного садівництва за виключенням екзотичної продукції. А враховуючи, що держави СНГ (Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Молдова), які імпортують до 70-80 % квітів, виявляють зацікавленість в українській квітковій проду-

кції, саме ця галузь може стати найближчим часом не лише імпортозаміщеною, а й експортноорієнтованою. Управління флористичною галуззю здійснюється через систему державних органів, недержавних органів та самих суб'єктів флористичного ринку, кожен з яких має свої завдання, функції та повноваження.

До державних органів регулювання флористичного ринку належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, центральні органи виконавчої влади, які діють у межах своїх компетенцій (рис. 1).

До недержавних органів управління флористичної галузі відносяться біржі, торговельні палати, Всеукраїнська громадська організація «Український союз промисловців і підприємців» (УСПП), Всеукраїнська організація «Союз українських квіткарів», Всеукраїнська спілка виробників садивного матеріалу (ВСВСМ) та інші, що діють на підставі статутних документів, основною метою яких є сприяння розвитку квіткового бізнесу в Україні, задоволення і захист законних інтересів вітчизняних виробників у галузі декоративного садівництва.

Одним із головних завдань державного регулювання флористичного ринку в Україні є підтримка національного виробника. В сучасних умовах це може бути преференційна політика спрямована на модернізацію виробництва та підвищення конкурентоспроможності продукції квітництва.

Держава повинна забезпечити кожному суб'єкту прозорі «правила гри», стабільну ринкову кон'юнктуру, захист внутрішнього ринку продукції квітництва від іноземної експансії для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників.

З погляду на сучасне становище, оцінювання комплексу заходів державного впливу представлено в табл. 1.

Сучасна державна підтримка квітництва й декоративного садівництва не значна. Проте саме ці галузі аграрного виробництва потребують достатньо великих капіталовкладень, а окупність вкладень вимагає тривалого часу, оскільки пов'язана з біологічним походженням виробничих засобів. Особливо загрозливий стан в останні роки склався з відтворення багаторічних квітково-декоративних насаджень, декоративних дерев і кущів. Значний підйом озеленення українських міст відбувався в 60-70-і роки минулого століття, нині дерева і кущі старіють та відмирають, а багаторічні квіткові насадження в населених пунктах практично відсутні. Для того, щоб отримати великомірні саджанці для висаджування в міські умови, необхідно: по деревах – 7-10 років, кущах – 3-4 роки, багаторічних квіткових рослинах – 1-2 роки, однорічниках – 4 місяці.

У зв'язку з економічною лібералізацією та інтеграційним напрямом розвитку країни, розвитком котеджного будівництва, проведенням пропаганди красивого і здорового способу життя, потреба в посадковому матеріалі щорічно зростає до 50 %. З метою створення умов щодо захисту і відновлення, сприятливого для життєдіяльності людини, довкілля, Верховною Радою України в 2005 р. було прийнято Закон «Про благоустрій населених пунктів», який визначив порядок фінансування державних програм благоустрою населених пунктів за рахунок коштів державного бюджету. Але на практиці це не привело до суттєвих змін.

Одним із методів впливу на підвищення ефективності функціонування галузі квітництва є стандартизація і сертифікація. Принципово новим у сфері стандартизації є перехід до створення програм комплексної стандартизації, в яких вимоги до споживчих характеристик кінцевої продукції квітництва нерозривно пов'язані з вимогами до якості насіння, посадкового матеріалу, добрив, засобів захисту рослин тощо, тобто з вимогами на етапах її життєвого циклу [1]. Однією з проблем, що існує щодо цих питань, є відсутність в Україні державних стандартів на квіткову продукцію (діють стандарти СРСР 1973-1990 рр.).

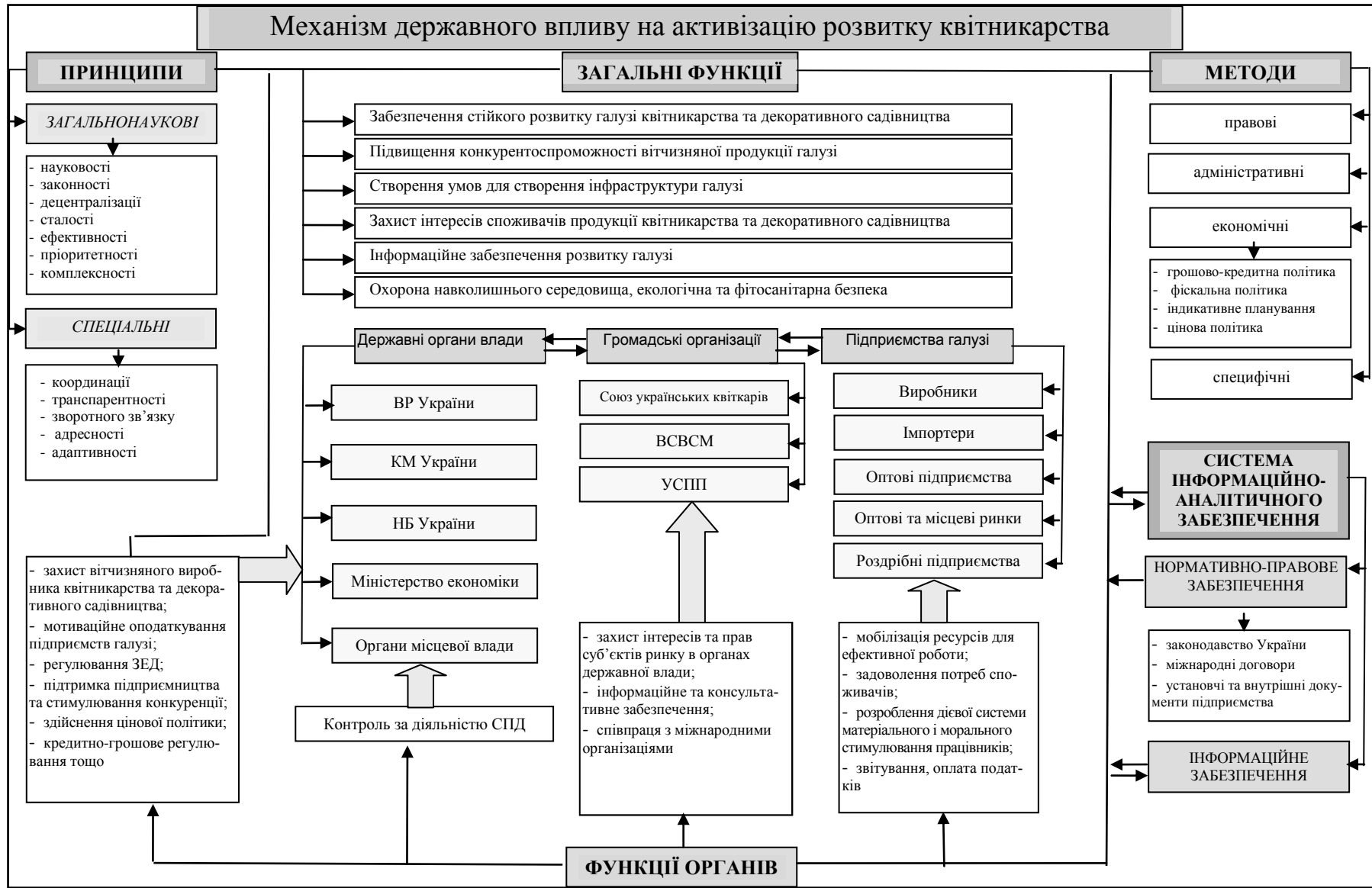

Рис. 1. Механізм державного впливу на активізацію розвитку квітництва

Таблиця 1

*Оцінювання комплексу заходів державного економічного протекціонізму
на флористичному ринку*

Класифікація заходів за напрямками	Комплекс заходів державного економічного протекціонізму	Невирішені питання державного управління флористичною галуззю
Інституційний	<ul style="list-style-type: none"> - захист власності та прав власників; - захист інвестицій; - спрощення процедури започаткування бізнесу; - юридичне забезпечення розвитку ринкових інститутів 	<ul style="list-style-type: none"> - розроблення державних стандартів на квіткову продукцію (діють стандарти СРСР 1973-1990 рр.); - розроблення програми розвитку галузі; - прийняття спеціального Закону України щодо регулювання експортно-імпортних операцій продукцією рослинництва, у тому числі квітникарства з гнучкою системою митних зборів; - стимулювання інвестування у виробництво квіткової продукції (зменшення оподатковуваного прибутку на суму інвестицій, використання податкових інвестиційних кредитів, податкових канікул тощо); - науково-інформаційне забезпечення квіткарів
Монетарний	<ul style="list-style-type: none"> - стабільність грошового обігу та системи розрахунків; - стабільність національної валюти; - стимулювання капіталотворення; - забезпечення кредитними ресурсами 	<ul style="list-style-type: none"> - довгострокове кредитування національних виробників продукції квітникарства; - часткова компенсація відсотків за кредит; - надання фінансової підтримки через мікrokредитування виробників галузі
Фіскальний	<ul style="list-style-type: none"> - податкове стимулювання пріоритетних секторів економіки; - бюджетна підтримка економічної активності 	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка інноваційного розвитку квіткової галузі; - адресне бюджетне фінансування економічної активності виробників за регіональними пріоритетами та наявності обґрунтованих бізнес-планів, проектно-кошторисної документації, матеріально-технічної бази, кваліфікованих кадрів
Ціновий	<ul style="list-style-type: none"> - зниження тарифів на продукцію природних монополій; - встановлення обмежень рентабельності на основні витратоутворюючі товари 	<ul style="list-style-type: none"> - контроль тарифів на електроенергію, газ, воду тощо для національних виробників галузі; - встановлення обмежень рентабельності на основні витратоутворюючі товари (обладнання, засоби захисту рослин тощо)
Соціальний	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення доходів споживачів та стандартів споживання 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення стандартів споживання квітково-декоративної продукції; - пропаганда здорового образу життя, культури оформлення прилеглої території та приміщень
Зовнішньоекономічний	<ul style="list-style-type: none"> - захист внутрішнього ринку від нерівноправної конкуренції за допомогою застосування митних тарифів, квот, антидемпінгових процедур, технічного регулювання тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - спрощення процедури митного контролю квітів; - встановлення квот або підвищення ставок мита на окремі види квіткової продукції, які економічно вигідно вирощувати в Україні; - зниження митних тарифів на посадковий матеріал, добрива, засоби захисту рослин які використовуються для подальшого вирощування або дорощування продукції з урахуванням норм використання.

Джерело: складено автором.

Система правового регулювання флористичного ринку продукції квітникарства складається з регулювання прав на сорти, насінництва, захисту рослин та зовнішньоекономічної діяльності продукцією квітникарства (рис. 2).

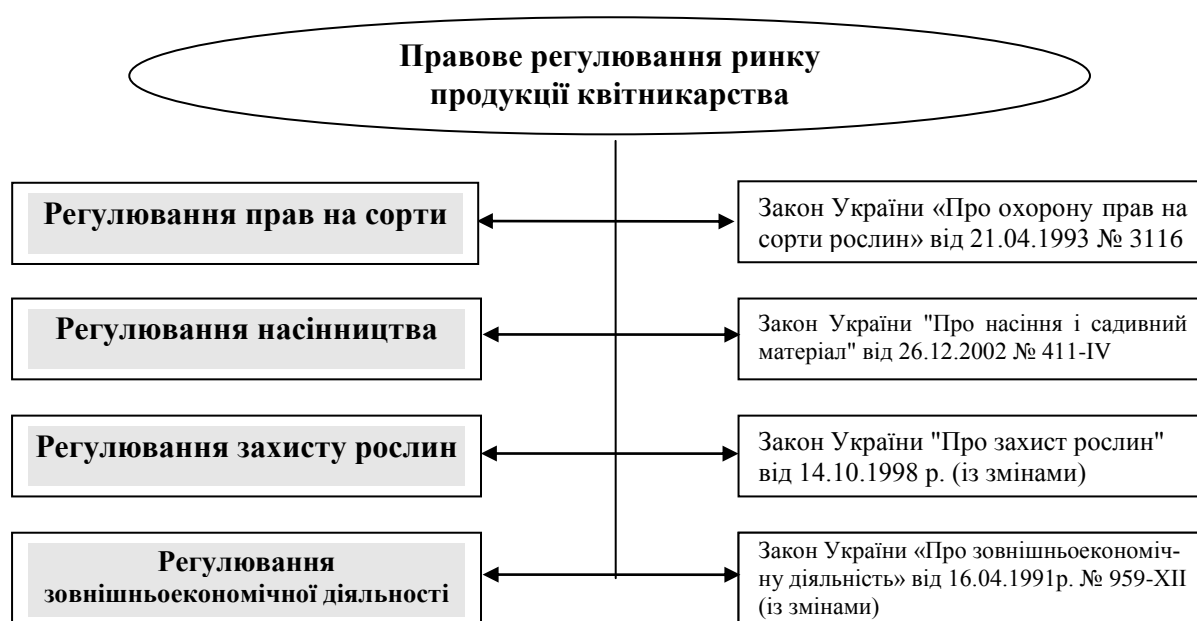

Рис. 2. Система правового регулювання ринку продукції квітництва

В умовах дефіциту власних коштів досить важлива роль у фінансуванні розвитку вирощування продукції квітництва належить банківським кредитам. Позитивним явищем є те, що в останні роки спостерігалось розширення кола кредиторів агросектору. Серед найбільших позичальників агросектору є «Приватбанк», «Райффайзен Банк Аваль» «Промінвестбанк» та інші, але питома вага агрокредитів занадто мала (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка кредитів, виданих сільськогосподарським виробникам у структурі кредитів за видами економічної діяльності, тис. грн

Скорочене найменування банку	2011 рік		2010 рік	
	сума	% від загальної суми	сума	% від загальної суми
ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	2 440 658	16,37	1 875 356	4,3
ПАО КБ «Приватбанк»	3 386 593	2,98	2 985 547	2,93
ПАТ «Промінвестбанк»	1 020 604	3,5	807 152	3,1
ПАТ «Укрсоцбанк»	458 137	1,23	749 975	2,0
ПАТ «Полікомбанк»	500 700	1,6	486 780	3,0
ПАТ «Банк Демарк»	37 807	3,2	45 063	4,3

Джерело: [баланси банків на 01.01.2012].

У зв'язку з тим, що строк окупності інноваційного проекту будівництва теплиць для продукції квітництва становить 5-7 років, великого значення набуває можливість отримання середньо- та довгострокових кредитів. Але українські банки практично не займаються довгостроковим кредитуванням (їх потреби у позичковому капіталі покриваються менше ніж на 2 %). У 2012 році комерційні банки не можуть отримати довгострокові ресурси Національного банку України тому, що у зв'язку з дефіцитом гривні він кредитує їх максимум на три місяці. Основним джерелом довгострокових ресурсів комерційних банків залишаються депозити юридичних і фізичних осіб. Суттєвим кроком було прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови від 11.08.2010 р. № 794 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання АПК через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів». Але цю роботу потрібно продовжувати та проводити на прозорій, відкритій конкурсній основі.

Державним органам влади важливо розробити систему надання фінансової підтримки через механізм здешевлення середньо- та довгострокових кредитів для виробників галузі, особливо тих, хто буде інноваційні теплиці. Важливим кроком може стати державне кредитування. Але здійснювати державне кредитування необхідно лише для бізнес-проектів тих підприємств, які започатковують найсучасніші технології вирощування квітково-декоративної продукції та передбачають високий рівень заробітної плати (за наявності обґрунтованих бізнес-планів, проектно-кошторисної документації, матеріально-технічної бази, кваліфікованих кадрів). Високі заробітні плати будуть підвищувати місткість ринку та стимулювати подальший розвиток виробництва.

У ринкових умовах господарювання та враховуючи обмеженість державного бюджету нашої країни, для підприємств аграрного сектору одним із головних чинників розвитку виробництва є залучення інвестиційних та інноваційних ресурсів. За даними статистики, у 2011 р. суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування у сільське господарство, мисливство, лісове господарство вкладено 18,2 млрд грн інвестицій в основний капітал, що на 32,0 % більше, ніж у 2010 р. Питома вага інвестицій у зазначені види економічної діяльності становить 7,7 % від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (у 2010 р. – 7,2 %). За рахунок коштів державного бюджету освоєно 317 млн грн, що становить 1,7% інвестицій в основний капітал у цей вид діяльності. Слід зазначити, що 71,0 % інвестицій у сільське господарство, мисливство, лісове господарство освоєно у рослинництві.

Інвестиції (фінансові, кредитні, лізингові) потрібно спрямовувати туди, де від них буде отриманий швидкий і максимальний результат для розвитку економіки. Тому головне завдання місцевих регіональних органів влади, галузевих, господарських органів – правильно визначити пріоритети інвестування, вміло використовуючи при цьому економічні та податкові важелі. Особливий інтерес, на наш погляд, викликає інвестування інноваційного виробництва, що дозволить забезпечити високу ефективність його використання, сучасний рівень технологічної та виробничої дисципліни, випуск високоякісної і конкурентоспроможної продукції.

Закордонна практика і вітчизняний досвід ринкових перетворень у галузі вирощування квіткової продукції овочів та ягід дозволяють зробити висновок, що запровадження сучасних теплиць з використанням енергозберігаючих технологій витримує жорстку конкуренцію в ринкових умовах і створює основу для стійкого зростання вітчизняного виробництва.

Особливе значення овочівництва та квітникарства закритого ґрунту для стимулювання інвестиційної активності обумовлено такими факторами:

- 1) галузі мають сильні міжгалузеві зв'язки, в результаті чого інвестиції в їх розвиток стимулюють попит на продукцію суміжних галузей і формують у них власний інвестиційний потенціал;
- 2) для продукції цих галузей характерний масовий і стійкий попит на внутрішньому ринку;
- 3) більшість видів продукції рослинництва є конкурентоспроможними не тільки на внутрішньому, але і на окремих зарубіжних ринках;
- 4) виробничі фонди характеризуються середньою капіталоемністю і середнім терміном окупності капітальних вкладень.

На нашу думку, стимулювання інвестицій у виробництво квіткової продукції варто проводити за рахунок зменшення оподаткованого прибутку на суму вкладень в інноваційний розвиток, використання податкових інвестиційних кредитів та податкових канікул, удосконалення механізму кредитування з урахуванням сезонності виробництва.

Значне місце у підтримці квітникарства належить страхуванню. Йому надається велика увага у країнах Європейського Союзу, де держави субсидують страхові внески го-

сподарств під час страхування їх урожаїв від стихійного лиха у розмірі від 30 до 100 %. В Україні система агрострахування практично не працює. Потрібен розвиток та вдосконалення страхових відносин в АПК замість виплат бюджетної допомоги потерпілим від стихійних лих підприємствам.

Держава зробила суттєві кроки в цьому напрямку, так 09.02.2012 року Верховна Рада України вдруге ухвалила закон «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», який запроваджує модель приватно-державного партнерства, де буде визначатись напрямок вітчизняного агрострахування на тривалий термін. За оцінюванням Міжнародної фінансової корпорації (IFC) «Розвиток агрострахування в Україні»: «запропонована законом система агрострахування спрямована на формування взаємної довіри між страховиками, виробниками сільськогосподарської продукції та державою задля забезпечення оптимального вирішення державних завдань щодо підтримки виробника сільськогосподарської продукції в умовах обмеженості бюджетних коштів». Державна підтримка агрострахування полягає у наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу, фактично сплаченого ними за договором страхування в порядку, встановленому Законом (стаття 25). З метою науково-інформаційного, консультативного та методичного забезпечення всіх учасників агрострахування в 2012 році запрацював сайт «Аграрне страхування в Україні» (www.agroins.com.ua).

Важливим фактором розвитку квітництва є матеріальне стимулювання найманих працівників. За даними статистики, середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника підприємств сільського господарства у 2011р. зросла проти 2010 р. на 25,9 %, але при цьому залишилась однією з найнижчих серед усіх видів економічної діяльності й становила 1801,00 грн.

Одним із важливих завдань державних органів влади є регулювання та контроль за підготовкою висококваліфікованих фахівців для АПК і зокрема для квітництва.

На думку авторів, потрібно розробити програми міжнародного співробітництва в напрямі професійної підготовки студентів, стажування в провідних європейських тепличних підприємствах (Голландії, Польщі, Німеччини, Франції тощо), комплексної системи підвищення кваліфікації в навчальних закладах та на сучасних підприємствах квітарів, флористів, агрономів, менеджерів, логістиків тощо.

Дослідження правового поля України, а також чинних міжнародних договорів, які ратифіковані Україною і є невід'ємною частиною українського законодавства, дає можливість окреслити шляхи вдосконалення правового регулювання з метою прискореного розвитку флористичної галузі. На наш погляд:

1. Міністерству аграрної політики та продовольства України слід розробити:

- програму розвитку квітництва та декоративного садівництва в Україні на довгострокову перспективу;
- проект Закону України «Про квітництво та декоративне садівництво в Україні»;
- підтримати резолюцію круглого столу Ради підприємців при Кабінеті Міністрів України та Всеукраїнської спілки виробників садивного матеріалу [2] щодо внесення змін до Податкового кодексу України (статті 155 та 301) в частині надання гарантованого права виробникам садивного матеріалу сплачувати єдиний сільськогосподарський податок, враховуючи той факт, що ризики, пов'язані з цим видом діяльності, вищі, ніж під час вирощування зернових культур, і що найменший цикл їх виробництва від 3 до 5 років. Узгодити між собою статті 155, 209 та 301 Податкового кодексу України.

2. Державному комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики розробити національні стандарти України на зрізані квіти та горщиківі

рослини. З метою захисту прав споживачів та контролю за якістю квіткової продукції, крім маркування транспортної тари, згідно з вимогами ГОСТів розробити правила маркування зрізаних квітів, горщиків рослин та посадкового матеріалу.

3. Міністерству економічного розвитку і торгівлі України з метою підвищення якості обслуговування споживачів розробити порядок продажу квітково-декоративної продукції та включити їх до Правил роздрібною торгівлі продовольчими товарами, затверджених наказом № 185 від 11.07.2003 р., або виділити їх в окремий документ.

4. Державній митній службі України з метою захисту вітчизняного ринку:

- розробити та подати пропозиції щодо підвищення ставок ввізного мита до рівня, визначеного зобов'язаннями України перед СОТ на окремі види квіткової продукції, які економічно вигідно вирощувати в Україні;

- опрацювати наслідки зниження митних тарифів на посадковий матеріал, добрива, засоби захисту рослин, які використовуються для вирощування або дорощування продукції квітникарства (а не для продажу кінцевому споживачу), з урахуванням норм використання. Як альтернативу можливо запропонувати систему відшкодування частки ввізного мита після використання перелічених товарів для виробництва продукції квітникарства та декоративного садівництва;

- спростити та прискорити процедури митного контролю зрізаної квіткової продукції, як такої, що швидко псується;

- активізувати роботу з митними органами держав Нідерланди, Еквадор, Туреччина, Колумбія тощо – головних експортерів продукції квітникарства для співставлення інформації щодо обсягів поставок зазначеної продукції.

Слід зазначити, що держава вже зробила значні кроки для врегулювання окремих питань функціонування і розвитку ринку квіткової продукції. Зокрема, підписані міжнародні угоди з країнами-учасниками міжнародної торгівлі щодо співробітництва. Крім того, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України ввело в дію офіційний сайт «Державна підтримка українського експорту»[3], де вітчизняні суб'єкти господарювання можуть отримати інформацію по кожній країні з питань огляду її економічного розвитку, торгівельно-економічних відносин, торгівельних обмежень, переліку та змісту угод з Україною, законодавства країни, проведення тендерів тощо.

На наш погляд, жорсткий контроль обсягів імпорту квіткової продукції, боротьба з контрабандою в усіх її проявах є дуже важливим завданням держави, особливо в умовах значної тінізації цього ринку, хоча в останні роки контрольні заходи суттєво скоротили обсяги незаконного ввезення квітково-декоративної продукції в Україну.

Досліджуючи ринок квітникарства, потрібно значну увагу приділити *інституції культури* – інституту звичаїв, традицій та досвіду. З давніх часів українці прагнули прикрасити свої будинки та офіси різними квітами, декоративними деревами, щоб бути ближче з природою. Незважаючи на фінансову кризу, ландшафтний дизайн на присадибній території, фітодизайн внутрішніх приміщень та дизайн букетів набирає все більшої популярності у вітчизняних споживачів.

Квітникарство та садівництво стало важливою темою для обговорення в інтернет-просторі. Про це говорять результати дослідження «Global Garden Report 2010», які були проведені компаніями Gardena і Husqvarna, які з'ясували, що у блогосфері кількість запитів «ідеї дизайну саду» збільшилися на 110 %, «ідеї садівництва» – на 160 %, а «садівництво для початківців» – на 300 %. Вони знайшли більше 500 груп, присвячених саду, в соціальній мережі Facebook, майже 500 груп – в Vkontakte, в назві яких є слово «садівництво». Найбільш обговорюваними темами виявилися: сади для вирощування екологічно чистих продуктів, сади для релаксації, дизайнерські сади, дикі сади, соціа-

льні сади для проведення заходів, міське садівництво, вирощування рослин у горщиках та теплиці. Українці велике значення приділяють озелененню міст та селищ.

Але незважаючи на підвищений інтерес та любов українців до квітів, згідно з дослідженням, проведеним Flower Council of Holland у 2008 році, Україна належить до країн з низьким рівнем споживання квіткової продукції. Вважаємо, що основною причиною такого становища є обмежені фінансові можливості населення.

Для формування культури споживання та підвищення попиту на продукцію квітництва доцільно продовжувати роботу щодо проведення виставок та фестивалів квітів; конкурсів озеленення прилеглої території житлових будинків, підприємств, навчальних закладів; телевізійні передачі; майстер-класи по фітодизайну, ландшафтному дизайну; залучати квіткарів до спонсорства на громадських заходах тощо (рис. 3).

Рис. 3. Завдання інституції культури флористичного ринку

Джерело: складено автором.

Самозабезпечення власною продукцією квітництва з високими стандартами якості є цілком досяжним напрямком розвитку флористичного сектору економіки України при дієвій державній підтримці ринку.

Список використаних джерел

1. *Про затвердження Положення про Українську державну квітково-декоративну насінневу інспекцію* : Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України (зі змінами) від 18.10.2006 р. № 344.

2. *Декоративне розсадництво в Україні та Європі: розвиток та перспективи галузі* : Резолюція круглого столу при КМУ Рада підприємців при КМУ Всеукраїнська спілка виробників садивного матеріалу (ВСВСМ) (м. Київ, від 07.12.2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kiksi.com.ua.

3. *Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Державна підтримка українського експорту»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/.